

Analysis of the Cultural and Political Confrontation between the *Mukhtari'ah* and the *Mutrafiyyah* in Yemen

Mohammad Taqi Sazandegi

1. Assistant Professor, Dar al-Hikmah Institute of Higher Education, Department of Islamic History and Civilization, Qom, Iran.
E-mail: Mt.sazandegi92@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 25 May 2025

Received in revised

form: 16 July 2025

Accepted: 30 July 2025

Published online: 6 August 2025

Key word:

Mutrafiyyah,
Mukhtari'ah,
Confrontation strategies,
Cultural and political
measures,
Zaydism,
Yemen.

Extended Abstract

ABSTRACT

The Zaydi sect has witnessed the emergence of various intellectual and political movements throughout its history. The interactions and confrontations among these movements—particularly between the *Mukhtari'ah* and the *Mutrafiyyah*—played a decisive role in shaping the intellectual and historical developments of Yemeni Zaydism. The *Mutrafiyyah* was a theological-political movement within Yemeni Zaydism during the 5th and 6th centuries AH, known for its extreme rationalist tendencies and certain views that contradicted fundamental Zaydi principles. In contrast, the *Mukhtari'ah* was the term applied to Zaydi scholars who defended tradition and opposed intellectual deviations. The aim of this study is to examine the methods and measures adopted by the leaders of Yemeni Zaydism in confronting the *Mutrafiyyah* movement. The main question of the research is: what approaches and strategies did the Zaydi Imams of Yemen employ to counter the *Mutrafiyyah*, and what effects and consequences did this confrontation have on the movement? The data for this study were collected through library and documentary research, utilizing classical theological and historical Zaydi sources as well as modern scholarly studies. The findings indicate that the *Mutrafiyyah*'s two-century effort to propagate its ideas in Yemen was met with firm resistance from the Zaydi Imams. Ultimately, the leading figures of the *Mukhtari'ah*, through various cultural and political means, succeeded in suppressing and eliminating this deviant movement. This confrontation reflects the intellectual dynamism and evolution of Yemeni Zaydism, as well as its leaders' steadfast commitment to the principles and teachings of the sect.

Introduction

Throughout the history of Zaydism in Yemen, the interaction between competing intellectual and political currents has profoundly shaped the sect's evolution. Among these currents,

the confrontation between the Mukhtari'ah and the Mutrafiyyah represents a decisive episode that combined theological debate with socio-political struggle. The Mutrafiyyah, associated with Muṭraf ibn Shihāb al-Maḥṭūrī (d. ca. 480 AH/1087 CE) and centered in Ṣa'da and northern Yemen, advanced an extreme rationalist approach and offered novel readings of core Zaydi doctrines—notably concerning divine attributes, prophethood, the imamate, and eschatology. Their stress on the autonomy of reason in discerning religious truth raised serious concerns among traditionalists who feared doctrinal fragmentation.

Material & Methods

In contrast, the Mukhtari'ah came to denote a coalition of Zaydi imams and scholars committed to defending doctrinal orthodoxy. Although the label was often used polemically, the group insisted on fidelity to classical texts and the authoritative works of earlier scholars, viewing theological innovation as a direct threat to both religious identity and political stability. This confrontation unfolded within a broader backdrop of political instability, tribal rivalries, and the relative autonomy of scholarly networks in medieval Yemen – conditions that simultaneously enabled the spread of innovative ideas and provoked strong institutional responses. Methodologically, this study adopts a descriptive–analytical approach grounded in extensive library and documentary research, drawing on classical Zaydi theological and historical sources and on contemporary scholarly literature.

Discussion of Results & Finding

These combined cultural and coercive tactics reveal a strategic balance between persuasive intellectual engagement and hard political power. The Mukhtari'ah's success in ultimately suppressing the Mutrafiyyah underscores the importance of institutional capacity, networked scholarly authority, and the willingness to deploy state resources when doctrinal challenges were perceived as existential threats. At the same time, the episode highlights ethical and legal tensions surrounding the use of coercion in enforcing orthodoxy, which warrant critical examination in light of both medieval precedents and contemporary scholarly debates. The research demonstrates that the Mukhtari'ah deployed a multi-pronged strategy combining cultural, educational, doctrinal, legal, and political measures to neutralize the Mutrafiyyah. Concretely, their cultural and social measures included: organizing scholarly debates, authoring refutations and polemical tracts, establishing schools and educational centers, regular teaching and public preaching in

scholarly assemblies and popular gatherings, training committed students, and drawing on the support and expertise of Zaydi scholars from Iran to reinforce intellectual foundations. These initiatives aimed both to propagate orthodox doctrine and to marginalize the Mutrafiyyah socially and intellectually. At the political and military level, the Mukhtari'ah and allied imams employed more coercive instruments: forming authoritative administrations to mobilize forces and exercise political control, enacting strict laws and restrictive regulations to curb Mutrafiyyah activities, and imposing economic, social, and cultural sanctions to isolate and weaken their influence. Additionally, they resorted to direct military confrontation to secure decisive victories and consolidate political authority; pursued, arrested, or exiled leaders and followers to dismantle organizational structures; besieged Mutrafiyyah-held areas and deported populations when necessary. Some punitive practices—reported in the sources—also included the confiscation or destruction of Mutrafiyyah religious, cultural, and educational sites, and other coercive measures aimed at undermining group cohesion and identity.

Conclusion

The confrontation between the Mukhtari'ah and the Mutrafiyyah offers a revealing case-study of how intellectual traditions and political structures interact in moments of doctrinal crisis. By combining educational outreach with political instruments, Zaydi leaders were able to restore doctrinal cohesion and ensure institutional continuity. This study contributes to broader understandings of medieval Islamic governance, the dynamics of religious reform and resistance, and the mechanisms through which communities negotiate innovation, authority, and identity.

References

- Abdul-Aal, M. (1980). *The Ayyubids in Yemen*. Alexandria: Egyptian General Book Organization. [In Arabic]
- Akwa, I. b. A. (1417 AH). *The Exile of Knowledge and Its Logic in Yemen*. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Mutawakkil 'Ali Allah, A. b. S. (1424 AH). *The Facts of Knowledge in the Science of Theology*. Sanaa: Imam Zayd ibn Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Al-Mutawakkil 'Ali Allah, A. b. S. (2002). *Al-Hikmah Al-Dariyyah and Al-Dilalah Al-Nuriyyah: The Intellectual Conflict in Yemen between Al-Zaydiyyah and Al-Mutarfiyyah*. Cairo: Ain for Studies and Human Research. [In Arabic]
- Arshi, H. b. A. (1424 AH). *The Attainment of Goals in the Explanation of the Final Seal* (A. M. Karmeli, Researcher). Saada: Ahl al-Bayt Center for Islamic Studies. [In Arabic]
-

- Bosworth, C. E. (1381 AH). *New Islamic Dynasties* (F. Badraei, Trans.). Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran. [In Persian]
- Dursi, I. b. Y. (1441 AH). *Dhofar and Its Fortresses and Some of Its Monuments*. Sanaa: Center of Imam al-Mansurbullah Abdullah bin Hamzah. [In Arabic]
- Haddad, M. Y. (1986). *General History of Yemen*. Sanaa: Mansurat al-Madinah. [In Arabic]
- Ibn Abi al-Rajjal, A. b. S. (1425 AH). *The Beginning of al-Budour and Majma' al-Bahur in the Biographies of Zaydi Scholars*. Saada: Abdul Raqib Mutahar Muhammad Hajar.
- Ibn Badr al-Din, H. (1422 AH). *The Sources of Advice in Correct Beliefs* (M. b. Z. Mahtoori, Researcher). Sanaa: Badr Library. [In Arabic]
- Ibn Diba', A. A. R. b. A. a. S. al-Zubaidi. (1409 AH). *Qurat al-Ayyun in the News of Yemen al-Maymun* (M. al-Aku', Researcher). Cairo: Salafiyya. [In Arabic]
- Ibn Fand, M. b. A. (1423 AH). *Ma'thir al-Ibrar in the Details of Collected Reports* (A. S. al-Wujiyah & K. al-Mutawakkil, Researchers). Amman: Imam Zayd ibn Ali Foundation. [In Arabic]
- Ibn Qasim, Y. b. H. (1388 AH). *Ghayat al-Amani in the News of Yemeni Qatar* (S. A. F. Ashour & M. M. Ziada, Researchers). Cairo: Bina. [In Arabic]
- Khazraji, A. b. H. (1430 AH). *The Noble and Excellent Treatise on the Greatest Classes of the People of Yemen*. Sanaa: Maktaba al-Jil al-Jadeed. [In Arabic]
- Madelong, W. (1375 AH). *Islamic Schools and Sects in the Middle Ages* (J. Qasimi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Mansourbollah, A. b. H. (1422 AH). *Collection of the Epistles of Imam al-Mansurbullah Abdullah bin Hamzah* (A. S. b. A. Wajiya, Researcher). Sanaa: Imam Zayd ibn Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Mansourbollah, A. b. H. (1423 AH). *Commentary on Risala al-Nasaha with Clear Evidence*. Saada: Ahl al-Bayt Center for Islamic Studies. [In Arabic]
- Mansourbollah, A. b. H. (n.d.). *Al-Durra al-Yatima in Explaining the Rulings of al-Sabi' and al-Ghanimah*. Sanaa: School of Imam Zayd ibn Ali. [In Arabic]
- Muhalli, H. b. A. (1422 AH). *The Merits of Al-Azhar in the Virtues of Imam al-Abrar* (M. B. Mahmoudi, Researcher). Qom: Islamic Culture Revival Forum. [In Arabic]
- Movid, Y. b. H. (1424 AH). *Victory over Scholars of the Regions in Explaining the Choice of the Imam's Madhhab and the Opinions of the Scholars of the Ummah*. Sanaa: Imam Zayd ibn Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Rabi, M. b. A. (1413 AH). *Biography of the Noble and Virtuous Emirs*. Beirut: Dar al-Muntakhab al-Arabi. [In Arabic]

- Sanai, S. al-D. (1422 AH). *Facilitating the Requests in the Matters of Abu Talib*. Sanaa: Imam Zayd ibn Ali Al-Thaqafiyah Foundation. [In Arabic]
- Sarvari, M. A. (1425 AH). *Political Life and Civilizational Manifestations in Yemen during the Era of Independent States (429–626 AH)*. Sanaa: Ministry of Culture and Tourism. [In Arabic]
- Sayyid, A. F. (1408 AH). *History of Religious Sects in Yemen up to the End of the Sixth Century AH*. Beirut: Dar al-Misr al-Lebnaniyah. [In Arabic]
- Shahari, A. b. A. (1423 AH). *The Reach of the Arabs and Treasures of Gold in Knowledge of the Madhhab*. Jordan: Imam Zayd ibn Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Shahari, I. b. Q. b. M. (1421 AH). *Tabaqat al-Zaydiyyah al-Kubra* (A. S. b. A. Wajih, Researcher). Sanaa: Imam Zayd ibn Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Shami, A. b. M. (1426 AH). *History of Yemeni Intellectuals in the Abbasid Era*. Beirut: Al-Hadith Era Publications.
- Sharfi, A. b. M. (1411 AH). *Explanation of al-Asas al-Kabir* (A. Arif, Researcher). Sanaa: Dar al-Hikmah al-Yamaniyah. [In Arabic]
- Sobhani, J. (1424 AH). *Dictionary of Theological Scholars (Al-Tabaqat al-Mutakallimin)*. Qom: Imam al-Sadiq Foundation. [In Arabic]
- Thaqafi, S. b. Y. (2002). *Biography of Imam Mutawakkil Ali Allah Ahmad ibn Sulayman* (A. G. M. Abdul Ati, Researcher). Bija: Ain al-Dirasat and Human Research. [In Arabic]
- Vajiya, A. (1420 AH). *Announcement of Zaydi Authors*. Oman: Imam Zayd bin Ali Institute. [In Arabic]
- Zabarah, M. b. Y. (1372 AH). *History of Zaydi Imams in Yemen up to the Modern Era*. Taiz: Bina. [In Arabic]
- Zaid, A. M. (1997). *The Yemeni Mu'tazila Currents in the 6th Century AH*. Sanaa: French Center for Yemeni Studies. [In Arabic]

Cite this article: Sazandegi ,MohammadTaqi (2025). *The Analysis of the Cultural and Political Confrontation between the Mukhtari'ah and the Mutrafiyyah in Yemen*. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.36. Pages:60-84.

DOI. 10.22111/jhr.2025.51104.3758

© The Author: :**MohammadTaqi Sazandegi**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

تحلیل تقابل فرهنگی و سیاسی مخترعه با مطرفیه در زیدیان یمن

محمدتقی سازندگی

استادیار، مؤسسه آموزش عالی دارالحکمه، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، قم، ایران. رایانامه Mt.sazandegi92@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

مطرفیه؛

مخترعه؛

راهبردهای مقابله؛

اقدامات فرهنگی و سیاسی؛

زیدیه؛

یمن

مذهب زیدیه از زمان تاسیس تا کنون جریان‌های فکری - سیاسی متعددی را شامل شده است. تعاملات و تقابلات این جریان‌ها، به‌ویژه میان «مخترعه» و «مطرفیه»، نقشی تعیین‌کننده در تحولات فکری و تاریخی زیدیه یمن ایفا نموده است. «مطرفیه» جریانی کلامی - سیاسی در زیدیه یمن در قرون پنجم و ششم هجری است که به دیدگاه‌های عقل‌گرایانه افراطی و برخی آراء مخالف اصول زیدی شهرت دارد و در برابر، «مخترعه» عنوانی بود که به علمای زیدی مدافع سنت و مخالف با انحرافات فکری اطلاق می‌شد. هدف این پژوهش بررسی روش‌ها و اقدامات رهبران زیدیه یمن در مقابله با جریان مطرفیه است و قصد دارد به این پرسش اصلی پاسخ دهد که: روش‌ها و برخورد امامان زیدیه یمن در مقابله با جریان مطرفیه چه بود و این تقابل چه آثار و پیامدهایی بر این جریان گذاشت؟ یافت پاسخ این پرسش بر اساس روش تاریخ، متکی بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی است و با بهره‌گیری از منابع کهن کلامی و تاریخی زیدیه و نیز پژوهش‌های معاصر گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دو قرن تلاش مطرفیه برای ترویج اندیشه‌های خود در یمن، با اقدامات قاطع امامان زیدیه مواجه شد و سرانجام، بزرگان مخترعه با به‌کارگیری روش‌های گوناگون فرهنگی و سیاسی، موفق به سرکوب و نابودی این جریان انحرافی شدند. این تقابل، نمایانگر پویایی و تحول فکری زیدیان یمن و تعهد آنان به اصول و آموزه‌های این مذهب است.

استناد: سازندگی، محمدتقی (۱۴۰۴) تحلیل تقابل فرهنگی و سیاسی مخترعه با مطرفیه در زیدیان یمن پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص ۶۰-۸۴

DOI. 10.22111/jhr.2025.51104.3758

© نویسنده: محمدتقی سازندگی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

در تاریخ اندیشه زیدیه یمن، دو جریان برجسته و اثرگذار با نام‌های «مطرفیه» و «مخترعه» شناخته می‌شوند که تقابل میان آنان، بخشی از پویاترین و درعین حال مناقشه‌برانگیزترین فصل‌های تاریخ فکری و سیاسی زیدیه را شکل داده است. مطرفیه پیروان و شاگردان مطرف بن شهاب المَحْطُوری (متوفای حدود ۴۸۰ ق) بودند؛ جریانی کلامی - سیاسی که در سده پنجم و ششم هجری قمری در مناطق شمالی یمن، به‌ویژه در صعده و نواحی اطراف، شکل گرفت. آنان با پذیرش عقل‌گرایی افراطی و تفسیرهای نو از اصول دین، در بسیاری از مسائل اعتقادی از آموزه‌های سنتی زیدیه فاصله گرفتند. دیدگاه‌های آنان در باب صفات الهی، نبوت، امامت و معاد، به‌ویژه تأکید بر استقلال عقل در کشف معارف بدون اتکا به نصوص، سبب شد که از سوی بخش بزرگی از علمای زیدی به‌عنوان جریانی بدعت‌گذار و انحرافی شناخته شوند. مخترعه در اصل عنوانی است که علمای زیدی مدافع سنت به خود نسبت نمی‌دادند، بلکه مخالفان آنان را چنین می‌خواندند. در معنای لغوی، «مخترعه» به کسانی گفته می‌شد که «آراء و اعمال نو» (مُخْتَرَع) را وارد دین می‌کنند، اما در بستر تاریخی یمن، این اصطلاح به مجموعه‌ای از امامان و فقیهان زیدی اطلاق شد که در برابر افکار مطرفیه ایستادند. این گروه، با تکیه بر آثار پیشینیان و نصوص شرعی، به‌شدت بر حفظ چارچوب کلامی و فقهی زیدیه پافشاری می‌کردند و بدعت‌های فکری را تهدیدی برای هویت مذهبی خود می‌دانستند.

پیدایش و گسترش این دو جریان را باید در بستر تحولات سیاسی و اجتماعی یمن پس از تثبیت امامت زیدی در قرن سوم هجری جست‌وجو کرد. ضعف‌های مقطعی قدرت مرکزی، رقابت‌های قبیله‌ای، و شکاف‌های فکری میان علمای مناطق مختلف، بستر مناسبی برای بروز و رشد گرایش‌های نو کلامی و مناقشات اعتقادی فراهم آورد. در این میان، مطرفیه با استفاده از فضای باز مناظره و آزادی نسبی فکری در حوزه‌های علمی صعده، توانست آراء خود را نشر دهد، اما این گسترش به‌سرعت با واکنش شدید رهبران و امامان زیدی روبه‌رو شد. تقابل میان مطرفیه و مخترعه نه‌تنها یک نزاع کلامی صرف نبود، بلکه به عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی نظامی کشیده شد. این رویارویی، از سویی نشان‌دهنده پویایی و تحرک در فضای فکری زیدیه است، و از سوی دیگر بیانگر حساسیت شدید آنان نسبت به حفظ انسجام اعتقادی و سیاسی مذهب. بررسی دقیق این کشمکش، می‌تواند کلید فهم بسیاری از تحولات داخلی زیدیه

در قرون میانه و نیز ارزیابی میراث فکری آنان در تاریخ اسلام باشد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال است که امامان زیدیه یمن چگونه با این جریان مقابله کردند و مطرفیه در مقابل چه اقداماتی را انجام دادند؟ بررسی‌ها و تحلیل‌های این پژوهش که با استفاده از روش توصیف و تحلیل مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی منابع تاریخی و کلامی انجام شده، نشان می‌دهد که تلاش‌های دوپست‌ساله مطرفیه برای ترویج اندیشه‌های خود، با اقدامات قاطع و جدی امامان زیدیه مواجه شد.

پیشینه تحقیق

کتاب‌ها و مقاله‌هایی در مورد مطرفیه و مخترع نوشته شده است که برخی از آن‌ها با موضوع این پژوهش نزدیک است که می‌توان به آثار زیر اشاره نمود:

۱) کتاب «الحیة الفکرية فی الیمن فی القرن السادس الهجری» نوشته عبدالله بن علی، به بررسی وضعیت فکری یمن در قرن ششم هجری می‌پردازد و نقش مطرفیه و مخترع را در تحولات فکری این دوره مورد تحلیل قرار می‌دهد. باین‌حال، نقش امامان زیدیه و رهبران مخترع در این کتاب کم‌رنگ جلوه می‌کند.

۲) مقاله «المطرفیة فی الیمن بین العلم و السیاسة» نوشته عبدالغنی محمود عبدالعاطی، در نشریه کلیة الآداب در سال ۱۹۹۰ میلادی به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله مناسبات علمی و سیاسی مطرفیه را ارزیابی کرده و برخی از تقابلات آن با مخترع را بیان نموده است. باین‌حال، کمتر به روش‌ها و شیوه‌های مخترع در مقابله با مطرفیه پرداخته است.

۳) مقاله «المطرفیة الزیدیه فی الیمن: ظهورها فی القرن الخامس الهجری و معتقداتها» نوشته محمد قائد حسن الوجیه در نشریه المؤرخ العربی در سال ۲۰۱۰ به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله به بیان تاریخ پیدایش مطرفیه پرداخته و سپس به مباحث کلامی و عقاید این فرقه اشاره می‌کند. با این‌حال، به تقابل مخترع با مطرفیه کمتر پرداخته است.

۴) مقاله «پیدایش فرقه مطرفیه و ماهیت آن» تألیف فاضل گرنه‌زاده در نشریه شیعه‌پژوهشی، شماره ۸، سال ۱۳۹۵ به چاپ رسیده است. نویسنده به اقوال مختلف درباره مؤسس فرقه مطرفیه اشاره کرده و ارتباط این فرقه با زیدیه و باطنیان را مورد بررسی قرار داده است. همچنین باورها و اندیشه‌های بنیادین مطرفیه را تحلیل کرده است. با این‌حال، به موضوع روش‌های مقابله مخترع تنها به‌طور گذرا پرداخته است. این مقاله با بررسی روش‌ها و شیوه‌های فرهنگی-اجتماعی و سیاسی-نظامی مخترع در تقابل با مطرفیه، به تحلیل جامعی از این موضوع پرداخته و واکنش‌های مطرفیه در برابر این فشارها و چالش‌ها را ارزیابی کرده

است. این پژوهش، با دسته‌بندی جدیدی به این موضوع پرداخته و رویکردی نوین را ارائه می‌دهد که تاکنون به این شکل مورد بررسی قرار نگرفته بود.

انشعابی نوظهور در سپهر اندیشه زیدیه یمن

در سده‌ی چهارم هجری، ساحت اندیشه و کلام زیدیه، عرصه‌ی جدالی فکری شد که در سده‌های پنجم و ششم هجری، شدت و حدت بیشتری یافت. گروهی از زیدیان که خود را پیرو مکتب عقیدتی الهادی الی الحق می‌دانستند، در مباحث کلامی، آرای خاصی را مطرح می‌کردند (عرشی، ۱۴۲۴: ۲۴). برخی منابع، پیدایش فرقه مطرفیه را ناشی از مناظره‌ای میان دو عالم زیدی به نام‌های علی بن شهر، ساکن بیت اکل، و علی بن محفوظ، ساکن ریده، می‌دانند (همان). این مناظره، حول موضوع وجود یا عدم وجود «اعراض» در اشیاء شکل گرفته بود (منصوربالله، ۱۴۲۲: ۸ / ۱؛ شرفی، ۱۴۱۱: ۱۴۲/۱). پس از این مناظره، زیدیه به دو فرقه مخترعه و مطرفیه تقسیم شدند (زید، ۱۹۹۷: ۲۵۹). فرقه مخترعه، پیرو مرام علی بن شهر، معتقد بودند که خداوند متعال «اعراض» را در اجسام آفریده است و این اعراض به‌طور طبیعی پدید نمی‌آیند (منصوربالله، ۱۴۲۲: ۸ / ۱). در مقابل، فرقه مطرفیه، پیروان علی بن محفوظ، به «حدوث جهان» و اختیار خداوند در آفرینش معتقد بودند (عرشی، ۱۴۲۴: ۲۴). مطرفیه بر این باور بودند که خداوند چهار اصل «آب، آتش، هوا و خاک» را به‌عنوان مبنای جهان هستی آفریده است. این چهار اصل، تدبیر امور جهان را بر عهده داشتند و خداوند از آنها برای خلق تمامی موجودات استفاده کرده بود. خداوند، این اصول را به گونه‌ای آفریده بود که با یکدیگر تضاد و تفاوت داشته باشند. این تضاد و تفاوت، منجر به اثرگذاری متقابل این اصول بر یکدیگر و ایجاد تحولات و دگرگونی‌ها در جهان می‌شد. به عبارت دیگر، مطرفیه معتقد به «احاله» و «استحاله» بودند، یعنی اینکه موجودات به‌طور خود به خود دگرگون شده و به موجودات دیگری تبدیل می‌شوند. بر اساس این دیدگاه، پدیده‌های طبیعی مانند رویش گیاهان، تولد نوزادان، احساس درد و ... همگی ناشی از «فعل و انفعال» این چهار اصل بنیادی در جهان هستند (منصوربالله، ۱۴۲۲: ۹ / ۱). برخی دیگر از منابع، شکل‌گیری مطرفیه را به علی بن حرب بن عبید (ابن ابی‌الرجال، ۱۴۲۵: ۲۲۲/۳) و یا ابن‌الغوازی (شرفی، ۱۴۱۱: ۱۳۶/۱) نسبت داده‌اند. اما اجماع غالب منابع، بر آن است که مطرف بن شهاب، مبتدع آراء و اندیشه‌های نوین در این گرایش فکری بود و در زمره برجسته‌ترین داعیان و مبلغان آن به شمار می‌رفت. از این‌رو، پیروان این مذهب به نام او شناخته می‌شوند. مطرف بن شهاب بن عمرو بن عباد الشهبانی (متوفای حدود ۴۸۰ ق)، چهره‌ای مناقشه‌برانگیز در تاریخ زیدیه یمن، به‌عنوان بنیانگذار جریان فکری «مطرفیه» شناخته می‌شود. در برخی منابع، او را به‌عنوان دانشمندی فاضل، عابد، صالح و مصلح معرفی کرده‌اند (شهبازی، ۱۴۲۱: ۲ / ۱۱۲۵). اما در مقابل، اکثریت منابع زیدی، موضعی کاملاً متضاد اتخاذ کرده و او را

شیطان، ملحد و کافر قلمداد می‌کنند (المتوکل علی‌الله، ۲۰۰۲: ۱۱۲-۱۱۳). در نیمه دوم قرن پنجم، مطرف‌بن‌شهاب از خلأ فرهنگی و سیاسی موجود بهره جست و در سایه‌ی ظهور حکومت صالحیان اسماعیلی در تضاد با زیبدیه، سر برآورد و در پهنه تاریخ پرفراز و نشیب مذهب زیبدیه، نقطه عطفی در افکار و اندیشه زیبدیه رقم زد.

روش‌های مقابله مخترعه با جریان مطرفیه

زیبدیه، جریان مطرفیه را انحرافی و خطرناک قلمداد می‌کرد و به همین منظور، برای مهار و طرد این جریان، به طیف گسترده‌ای از ابزارها و روش‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و نظامی متوسل می‌شد. در این بخش، به بررسی ابعاد گوناگون این تقابل پرداخته می‌شود.

۱. مقابله فرهنگی و اجتماعی

علمای زیبدیه در مواجهه با گسترش آراء مطرفیه و انحراف آن از تعالیم زیبدیه، با اتخاذ رویکردی قاطع و عالمانه، به مقابله با این اندیشه نوظهور پرداختند. ایشان با بهره‌گیری از تمامی توان علمی و فکری خود، در جبهه‌های مختلف فرهنگی و علمی به مبارزه با این اندیشه انحرافی برخاستند (المتوکل علی‌الله، ۱۴۲۴: ۱/ ۴۲۱-۴۲۳). از مهم‌ترین ابزارها و اقدامات زیبدیه در رد مطرفیه در عرصه مقابله فرهنگی و اجتماعی می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

مناظره و جدل علمی؛ تالیف کتب، رسائل و ردیه نویسی؛ تاسیس مدارس و مراکز آموزشی؛ تدریس، تبلیغ و سخنرانی؛ تعلیم و تربیت شاگردان؛ بهره‌مندی از علمای زیبدیه ایران؛ انزوا، طرد و بیرون راندن مطرفیه از شهرها (زباره، ۱۳۷۲: ۱۱-۲۵؛ ۸۸؛ المتوکل علی‌الله، ۱۴۲۴: ۱/ ۴۱۸-۴۲۰). اقدامات علمی و مجاهدت‌های خستگی‌ناپذیر علمای زیبدیه در نهایت ثمر داد و از شتاب گسترش آراء مطرفیه در جامعه زیبدی کاسته شد (موید، ۱۴۲۴: ۲/ ۱۰۷-۱۰۸). این امر، مرهون تعهد عمیق ایشان به حفظ و حراست از کیان مذهب زیبدیه و نیز اتقان علمی و تبحر ایشان در مباحث کلامی و فقهی بود. عالمان زیبدی که به مخترعه معروف شدند با حضور در مناظرات و مجالس بحث، به نقد و رد آموزه‌های مطرفیه می‌پرداختند و با برگزاری مناظره‌ها و جلسات بحث و گفتگو با مطرفیه، به نقد و رد نظرات آنها همت می‌گماشتند و با تسلط بر علم کلام، سعی در اثبات بطلان عقاید مطرفیه داشتند.

۱-۱. بررسی اقدامات پیشگامان مخترعه

در ادامه تقابل فکری میان مخترعه و مطرفیه، زیبدیه با هدف ابطال عقاید مطرفیه، به نگارش رسائل و کتب متعددی در حوزه‌های کلام، تفسیر قرآن و نقد حدیث روی آوردند. این تلاش‌ها نشان‌دهنده جدال

عمیق کلامی و فرهنگی میان این دو گروه در یمن است. این ستیز فکری که قریب به دو قرن به طول انجامید، فصلی درخشان از تاریخ مناظرات و مباحثات کلامی در مذهب زیدیه یمن را رقم زد.

الف: پیشگامان قرن پنجم: از همان آغاز شکل‌گیری اندیشه‌های مطرفیه در قرن پنجم هجری، علمای زیدیه با تشکیل جبهه‌ای علمی و کلامی به مقابله با این جریان پرداختند. در میان پیشگامان این مبارزه می‌توان به ناصر ابوالفتح الدیلمی (متوفای ۴۴۴ ق)، نویسنده *الرساله المیهجه فی الرد علی الفرقة الضاله المتلجلجه*، و نیز اسماعیل بن علاء (متوفای ۴۷۶ ق) که ردیه‌ای مفصل بر آراء مطرفیه نگاشت، اشاره کرد. همچنین عید بن بریه (متوفای بعد از ۴۷۶ ق) با تألیف کتاب *الرد علی المطرفیه* سهمی مهم در این عرصه داشت (المنصور بالله، ۱۴۲۲: ۱/۱۶).

ب: پیشگامان قرن ششم: مبارزه زیدیه با مطرفیه ادامه یافت و در قرن ششم، متکلمان نامداری با عقاید مطرفیه مقابله کردند. برخی از این افراد عبارتند از:

۱) محمد بن حمید الزیدی (متوفای ۵۳۵ ق): رساله‌ای در رد مطرفیه دارد که ابوالسعود التنعیمی کتابی در رد آن نوشته است.

۲) علی بن وهاس (متوفای ۵۵۶ ق): از شیوخ قاضی جعفر بن عبدالسلام بوده و در مکه فوت کرده است. ردیه‌هایی بر مطرفیه دارد که مفقود شده است (المنصور بالله، ۱۴۲۲: ۱/۱۶).

۳) احمد بن سلیمان (متوفای ۵۶۵ ق): نخستین شخصیتی بود که به‌طور جدی به تألیف کتاب در رد مطرفیه پرداخت. وی در سال ۵۳۲ ق، دعوت خویش را آغاز کرد (سید، ۱۴۰۸: ۲۶۳-۲۶۴). در آن دوران، حضور فرقه‌ها و گروه‌های دیگری همچون حسینییه و اسماعیلیه، آشفتنگی فکری و عقیدتی را در یمن به اوج رسانده بود. در این دوره شاهد گسترش فزاینده‌ی مطرفیه بودیم که پیروان بسیاری را به خود جذب کرد. در چنین فضایی، المتوکل با فراگیری علوم دینی نزد عالمان زیدیه، در فقه و اصول به سرآمدی رسید و در مقام رهبری مخترعه جای گرفت (محلّی، ۱۴۲۲: ۲/۲۱۹ - ۲۲۲). او در مناظره‌هایش با مطرفیه، آن‌ها را تکفیر می‌کرد و آن‌ها را بدعتی در زیدیه معرفی می‌کرد (ابن فند، ۱۴۲۳: ۲/۷۶۹ - ۷۷۴). متوکل با نگارش آثاری همچون *«الرساله الصادقه فی تبیین ارتداد الفرقة المارقه فی الرد علی المطرفیه من الزیدیه»* و *«الرساله الهاشمه لأنف الضلال من مذاهب المطرفیه الجهال»* و کتاب *«الحکمه الدریه»* و نیز *«حقائق المعرفه»* به مبارزه‌ای علمی و فرهنگی علیه این مذهب برخاست (محلّی، ۱۴۲۲: ۲/۲۱۹ - ۲۴۶: ابن فند، ۱۴۲۳: ۲/۷۴۸ - ۷۶۸؛ زید، ۱۹۹۷: ۴۴ - ۶۳). المتوکل از روش‌های مختلفی برای سرکوب مطرفیه استفاده کرد، از جمله: مناظرات و افشاگری عقاید آنها و نشان دادن بطلان آنها؛ استفاده از قدرت سیاسی برای تحت فشار قرار دادن آنها و ممنوع کردن تبلیغ مذهب آنها. این اقدامات در نهایت منجر به تضعیف مطرفیه و قوت

گرفتن مخترعه شد (سروری، ۱۴۲۵: ۶۲۸). المتوکل علی‌الله احمدین سلیمان با درک انحرافات افکار مطرفیه و خطرات ترویج آن، مقابله با این فرقه را واجب شرعی می‌دانست. از این‌رو، در راستای تحکیم مذهب زیدیه و حمایت از کلام معتزله بصره، اقدام به دعوت از عالمان برجسته زیدی از شمال ایران نمود (شهراری، ۱۴۲۱: ۳/۷۷۵). انتشار گسترده آراء و اندیشه‌های مطرفیه، موجی از نگرانی را در میان برخی از علمای زیدیه طبرستان برانگیخت و به مهاجرت تعدادی از ایشان به یمن منجر شد. المتوکل با حمایت و بهره‌مندی از عالمان زیدی، از سرعت ترویج اندیشه‌های آنان کاست.

۴) زید بن حسن بیهقی بروقنی (متوفای حدود ۵۵۴ ق): بروقنی (۱) از شاگردان حاکم بیهقی چشمی (۲) (متوفای ۴۹۴ ق) و یکی از برجسته‌ترین علمای مذهب زیدیه، در دوران حکومت المتوکل، نقشی کلیدی در مقابله با مذهب مطرفیه ایفا کرد (سبحانی، ۱۴۲۴: ۲/۲۹۵-۲۹۶). المتوکل که به دنبال تضعیف مذهب مطرفیه بود، از بروقنی خواست تا با ترویج اندیشه‌های کلامی معتزله که در میان زیدیان ایران رواج داشت، به مخترعه در این مبارزه یاری رساند (شهراری، ۱۴۲۱: ۳/۷۷۵). بروقنی، پس از هجرت به بلاد خولان شام، به مدت دو سال و نیم در مسجد الهادی، مرکز علمی و معنوی زیدیان آن دیار، به تدریس معارف حدیثی و ترویج آموزه‌های مخترعه پرداخت. ایشان با بهره‌مندی از دانش عمیق و بیان شیوا، در هر روز مباحث بدیعی را مطرح می‌نمود و از آثار حاکم چشمی، محدث نامدار زیدی، روایت می‌کرد (زید، ۱۹۷۷: ۷۵). علاوه بر تدریس، بیهقی در هر هفته به ایراد سخنرانی‌های مکرر در فضایل و مناقب امام الهادی الی‌الحق و فرزندان ایشان می‌پرداخت. این سلسله سخنرانی‌ها که با ظرافت و ابتکار خاصی ارائه می‌شد، از تکرار و ملال‌عاری بود و شور و اشتیاق عمیقی را در قلوب مخاطبان برمی‌انگیخت (شهراری، ۱۴۲۱: ۱/۴۰۵). تلاش‌های علمی و معنوی این عالم فرزانه، ثمرات پرباری به بار آورد. به گونه‌ای که قاضی جعفر (متوفای ۵۷۲ ق)، از علمای برجسته، و جمعی دیگر از دانشمندان مطرفیه، تحت تأثیر تعالیم ایشان، از عقاید پیشین خود دست کشیده و به مخترعه گرویدند (شهراری، ۱۴۲۱: ۳/۴۴۷-۴۴۸).

۵) قاضی جعفر عبدالسلام مسوری (متوفای ۵۷۳ ق): در دوران حکومت المتوکل، محدث، فقیه و عالم زیدی، قاضی جعفر مسوری (۳) (سناعی، ۱۴۲۲: ۲۰) نقشی محوری در مقابله با جریان فکری مطرفیه ایفا کرد. مسوری در ابتدای مسیر فکری خود، مذهب اسماعیلیه را برگزید، اما بعدها به مذهب زیدیه گرایش یافت. او در ادامه از اساتید و فقهای معتزله گیلان و دیلم که به یمن مهاجرت کرده بودند، مذهب اعتزال را فراگرفت و به مطرفیه پیوست. با این حال، تعالیم و آموزه‌های بروقنی بیهقی تأثیری ژرف بر مسوری گذاشت و او را به حمایت از مذهب مخترعه رهنمون ساخت (مادلونگ، ۱۳۷۵: ۲۷۲). او در راستای حمایت از آرای مخترعه، اقدام به تألیف دو اثر فاخر تحت عناوین «مقاود الانصاف فی مسائل الخلاف» و «مسائل

الهدیه فی مذهب الزیدیه» نمود. در این دو اثر، به نقد و بررسی آراء و نظریات علمای مذهب مطرفیه پرداخته و با ارائه مستندات علمی و تاریخی، بطلان ادعای آنان را به اثبات رساند. مسیر پرفراز و نشیب فکری قاضی جعفر مسوری، گویای وسعت اندیشه و ژرفای نگرش او در قلمرو دین و فلسفه است. تبحر او در علوم مختلف اسلامی، به ویژه در کلام، حدیث و فقه، او را به چهره‌ای برجسته در میان علمای عصر خود بدل کرد. نقش آفرینی مسوری در مناظرات فکری و ردّ آرای مطرفیه، سهمی بسزا در حفظ و ترویج اندیشه‌های مخترعه ایفا کرد (تقفی، ۲۰۰۲: ۱۳۵؛ زید، ۱۹۹۷: ۱۳۲).

۱-۲. تاسیس مرکز علمی و دینی و پیامدهای آن

در سال ۵۴۳ ق، المتوکل، مسوری را به همراه بروقی به عراق و ایران اعزام کرد تا با فراگیری علوم زیدیه، توانایی دفاع از مخترعه را کسب کند. مسوری پس از طیّ این مسیر پرفراز و نشیب و اخذ اجازه روایت از علمای زیدیه (۴) و گردآوری آثار ایشان، در سال ۵۵۴ ق، به یمن بازگشت. وی در روستای سَناع، واقع در جنوب صنعا، به تدریس و مناظره و مجادله با پیروان مطرفیه پرداخت و بدین‌سان، گامی مهم در راستای ترویج و تثبیت آراء و اندیشه‌های مخترعه برداشت (اکوع، ۱۴۱۷: ۲/ ۹۵۶). ظاهراً المتوکل، اموال و منابعی را در اختیار قاضی جعفر قرار داده بود تا هرچه می‌تواند از کتب و رسائل علمای زیدیه در قلمرو ایران و عراق جمع‌آوری کند و با خود به یمن ببرد (۵) (سناعی، ۱۴۲۲: ۲۱). هدف از این اقدام، تجهیز قاضی جعفر به منظور مقابله با جریان فکری مطرفیه با حمایت و پشتیبانی المتوکل بود (شامی، ۱۴۲۶: ۱/ ۵۵۲؛ اکوع، ۱۴۱۷: ۲/ ۹۵۶). در همین راستا، قاضی جعفر با اتکاء به یاری و مساعدت‌های المتوکل، در شهر سَناع، اقدام به تاسیس و احداث یک مرکز علمی و مذهبی نمود (ابن‌فند، ۱۴۲۳: ۲/ ۷۷۱) تا از این طریق به ترویج و اشاعه آراء و عقاید مخترعه بپردازد (سناعی، ۱۴۲۲: ۲۱؛ زید، ۱۹۷۷: ۱۳۷).

با وجود تلاش‌های قاضی جعفر برای ترویج آراء و اندیشه‌های خود، مخالفت‌های جدی و قاطع از سوی مطرفیه ابراز شد (سناعی، ۱۴۲۳: ۲۲). صنعا، از مهم‌ترین مراکز مطرفیه به شمار می‌رفت. تاسیس مرکز علمی و فعالیت علیه مطرفیه، زمینه‌ساز درگیری‌هایی میان مخترعه و مطرفیه شد. مدرسه قاضی جعفر که به دنبال سرکوب مطرفیه بود، با اتهامات باطنی‌گری از سوی مطرفیه روبرو شد و این امر به مناظرات لفظی و فیزیکی میان طرفداران دو گروه دامن زد (سروری، ۱۴۲۵: ۶۲۸). این مخالفت‌ها حتی به تهدید و آزار و اذیت قاضی جعفر نیز کشیده شد، اما با دخالت و حمایت قاطع المتوکل، خصومت‌ها به پایان رسید (ابن ابی‌الرجال، ۱۴۲۵: ۳۷۸-۳۷۹؛ تقفی، ۲۰۰۲: ۲۸۱-۲۸۲؛ ابن‌فند، ۱۴۲۳: ۲/ ۷۷۲ - ۷۷۴). با وجود این مخالفت‌ها، تلاش‌های علمی و ژرف‌اندیشی‌های قاضی جعفر مسوری تأثیر بسزایی در اندیشه زیدیه داشت. تسلط و تبحر او در علم کلام، بسیاری از عالمان مطرفیه را مجاب به بازنگری در افکار و عقاید خود و

پیروی از آرای قاضی جعفر نمود.

تأثیرگذاری قاضی جعفر بر تاریخ زیدیه، در آثار ایشان به وضوح هویداست. عمده نوشته‌های این عالم برجسته در حوزه علم کلام، به ویژه در رد فرق مختلف زیدیه، مانند «تقویم المسائل و تعلیم الجاهل فی الرد علی المطرفیه»، «الدلائل الباهره فی المسائل الظاهره» و «أركان التواعد فی الرد علی المطرفیه» نگاشته شده است (وجیه، ۱۴۲۰: ۲۸۱) برخی از این آثار در خلال منازعات ایشان با فرقه مطرفیه، بین سال‌های ۵۵۴ ق تا زمان وفات ایشان به رشته تحریر درآمده‌اند و از منظر تاریخ اندیشه و سیاست یمن، حائز اهمیت فراوان هستند. قاضی جعفر در این تألیفات، ضمن ابطال آراء و اندیشه‌های مطرفیه و اعلام انحراف آن از مسیر مذهب زیدیه، به ترویج و تبیین تعالیم و احکام مذهب زیدیه مبادرت می‌ورزد.

۶) حسن بن محمد رصاص (متوفای ۵۷۴ ق): او فقیه و متکلم، ملقب به حسام‌الدین، از شاگردان برجسته قاضی جعفر مسوری بود (شهاری، ۱۴۲۱: ۱/۳۳۳). رصاص در رد مذهب انحرافی مطرفیه به همراه استادش فعالیت چشمگیری نمود و در این راستا، تألیفات، مناظرات و سخنرانی‌های اثرگذاری از خود به یادگار گذاشت (شهاری، ۱۴۲۱: ۱/۲۷۴ - ۲۷۸).

۷) منصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفای ۶۱۴ ق): او برجسته‌ترین شخصیت زیدی (۶) در سده‌های ششم و هفتم هجری، در زمره نامدارترین شاگردان رصاص قرار می‌گیرد (ابن ابی‌الرجال، ۱۴۲۵: ۲/۱۰۴ - ۱۰۵؛ شهاری، ۱۴۲۱: ۳/۵۹۶ - ۵۹۷). عبدالله از سنین پایین علوم دینی را فرا گرفت و ادبیات، کتب اهل حدیث و شعر را آموخت و به شاعری توانمند تبدیل شد. او جایگاه ویژه‌ای در میان زیدیان داشت و در کتب تراث زیدی با احترام فراوان از او یاد می‌شود (زباره، ۱۳۷۲: ۸۹).

فاصله‌ی میان درگذشت المتوکل احمد بن سلیمان، و قیام منصور بالله عبدالله بن حمزه، دوره‌ای از رخوت و انفعال را برای زیدیه رقم زد (۷). در این خلاء، مطرفیه که با تلاش‌های بی‌وقفه المتوکل رو به اضمحلال بود، بار دیگر سر برآورد و نفوذ و قدرت سابق خود را بازیافت (زید، ۱۹۷۷: ۱۵۹) و به‌عنوان یک قدرت محلی بدون نیاز به جنگ و اجبار، احترام خود را در مناطق روستایی به دست آورد (زید، ۱۹۷۷: ۱۷۲). از این‌رو، مقابله‌ی منصور بالله در این دوره از اهمیت بسزایی برخوردار است. با این حال، او به دلیل رویدادهایی که در دوران امامتش رخ داد، به یکی از جنجالی‌ترین امامان زیدیه نیز تبدیل شد.

مهم‌ترین این رویدادها موضع او در قبال مطرفیه (۸) و ایوبیان بود (عرشی، ۱۴۲۴: ۴۳). منصور بالله با اتخاذ رویکردی جامع در زمینه‌های فرهنگی، علمی، سیاسی و نظامی، به مصاف جریان مطرفیه شتافت و در این پیکار سترگ، به‌عنوان برجسته‌ترین و کارآمدترین رهبر زیدیان در آن مقطع تاریخی، نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد.

برخی اقدامات فرهنگی منصور بالله عبارتند از:

الف) مناظره و بحث

منصور بالله به‌طور فعال با رهبران مطرفیه در مناظره‌های علمی و دینی شرکت می‌کرد. او با استفاده از میراث مکتوبی که توسط عالمان زیدی از طبرستان و عراق به یمن منتقل شده بود (زید، ۱۹۷۷: ۱۵۹) و نیز دانش عمیق خود از علوم دینی، انحرافات عقیدتی مطرفیه را به چالش می‌کشید و سعی می‌کرد آنها را به اشتباه خود متقاعد کند. وی سعی داشت با گفتگو و مناظرات متعدد، پایه‌های ایدئولوژیک و فکری مطرفیه را تضعیف کرده و پیروان آنها را به سوی زیدیه بازگرداند (۹). از سوی دیگر مناظراتی میان منصور بالله و یکی از فقهای مطرفیه به نام احمد بن أسعد الفضیلی در مسور در سال ۶۰۴ ق صورت گرفته، که به منظور متقاعد کردن منصور بالله به لغو حکم کفر مطرفیه انجام شده بود، اما ظاهراً نتیجه‌ای در بر نداشته است (زید: ۱۹۷۷: ۱۸۵). لازم به ذکر است که شدت و حدت برخورد زیدیه با مطرفیه در مناطق و دوره‌های مختلف، متفاوت بود. در برخی موارد، مناظرات و مباحثات کلامی در فضایی علمی و مودبانه صورت می‌گرفت، در حالی که در موارد دیگر، تنش‌ها به درگیری‌های خشونت‌آمیز نیز منجر می‌شد.

ب) تأسیس مدارس و مراکز آموزشی

منصور بالله مدارس جدیدی تأسیس کرد و به بازسازی و تقویت مدارس موجود پرداخت. این مدارس به‌عنوان مراکز اصلی آموزش دینی و فقه زیدیه عمل می‌کردند. او در ابتدا سعی در هدایت مطرفیه بدون استفاده از زور داشت (سروری، ۱۴۲۵: ۶۲۹). او در شهر ذِمار، مدرسه‌ای برای ترویج مخرعه تأسیس کرد تا با مطرفیه مناظره کنند. این مناظرات گاه به تنش و درگیری بین دو گروه منجر می‌شد. یکی دیگر از مشهورترین مراکز آموزشی که توسط منصور بالله تقویت شد، مدرسه جامع زیدی در صنعا بود که نقش مهمی در آموزش علمای زیدیه ایفا کرد. مشهورترین مدرسه‌ای که خود بنا کرد، مدرسه ظفار (۱۰) بود که در آن کتابخانه‌ای فراهم کرد که شامل گنجینه‌ای از کتاب‌ها در رشته‌های مختلف بود (اکوع، ۱۹۹۶: ۱۲۸۶).

ج) حمایت از علمای زیدیه

امام منصور بالله همچون المتوکل، با حمایت مالی و معنوی از علمای زیدیه، آنها را تشویق به نشر تعالیم زیدیه و نگارش کتب و رسالات دینی کرد. او افرادی را به عراق فرستاد تا کتاب‌های نادر را خریداری کرده یا نسخه‌برداری کنند (اکوع، ۱۹۹۶: ۱۲۸۶). او مجموعه عظیمی از کتاب‌ها را جمع‌آوری کرد و از آنها کتابخانه علمی خود را ساخت که آن را وقف مدرسه علمی خود در ظفار کرد (شهری، ۱۴۲۱: ۳۲/۲) و با برگزاری جلسات مناظره و گفتگوهای علمی، فضایی را برای تبادل نظر و تقویت دانش دینی و نشر و

ترویج عقاید و اندیشه زیدیه برای عالمان فراهم ساخت.

د) تالیف کتاب

منصور بالله چندین کتاب در رد عقاید مطرفیه نوشت. این کتاب‌ها به‌عنوان منابع مهمی برای امامان زیدی بعدی در مبارزه با این فرقه تبدیل شدند؛ او در کتاب «الرسالة الهادية بالأدلة البادية في تبیین أحكام أهل الردة» و «الدرة اليتيمة في تبیین أحكام السبي والغنيمه» مطرفیه را تکفیر کرده و آنها را گروهی ملعون، مرتد، مفتون و گمراه می‌خواند و به رد آرا و عقاید آنها پرداخت (منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۱). تلاش‌های منصور بالله برای سرکوب فرقه مطرفیه بسیار موفقیت آمیز بود. او به حفظ آموزه‌های زیدیه در یمن و جلوگیری از گسترش انحرافات عقیدتی مطرفیه کمک کرد.

۲. مبارزه سیاسی و نظامی

مخترعه، در تقابل با جریان فکری مطرفیه نه تنها در عرصه کلامی و اندیشه‌ای، بلکه در سطوح سیاسی و نظامی نیز به مبارزه پرداختند. رهبران مخترعه از هر فرصتی برای اعمال فشار سیاسی بر مطرفیه استفاده می‌کردند. این امر، منجر به درگیری‌ها و کشمکش‌های متعددی میان این دو جریان فکری شد. در این بخش، به شرح جزئیات مبارزات سیاسی و نظامی مخترعه علیه مطرفیه می‌پردازیم.

الف) مبارزه سیاسی

زیدیه در کنار مقابله فرهنگی به مبارزه سیاسی نیز اقدام نمود:

۱. تشکیل حکومت

امامان زیدیه در راستای بسیج نیرو و اعمال قدرتی سیاسی منسجم، تشکیل حکومت را مدنظر داشتند. در قرن ششم، امامانی چون المتوکل علی‌الله و منصور بالله که در رأس حکومت مرکزی زیدیه قرار داشتند، توانستند به‌طور مستقیم با مطرفیه مقابله کنند (زباره، ۱۳۷۲: ۱۱، ۸۸).

۲. وضع قوانین سخت‌گیرانه

منصور بالله با استفاده از قدرت سیاسی و نفوذ خود، قوانین سخت‌گیرانه را تصویب کرد که فعالیت‌های مطرفیه را محدود و ممنوع می‌کرد. او همچنین با استفاده از نفوذ خود در میان رهبران قبایل، حمایت بیشتری برای مقابله با مطرفیه کسب کرد (زباره، ۱۳۷۲: ۱۲).

۳. تحریم و انزوا

مخترعه با تحریم مطرفیه و پیروان آنها، سعی در منزوی کردن آنها از جامعه داشتند. آن‌ها دستور به تحریم فرهنگی، سیاسی و اقتصادی می‌دادند و از معاشرت و همکاری با آنها خودداری می‌کردند. با این اقدام

فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی مطرفیه محدود شد. هدف رهبران زیدیه، ایجاد فضایی نامطلوب برای تبلیغ و ترویج افکار مطرفیه بود (سید، ۱۴۰۸: ۲۶۸، ۲۸۵-۲۸۷).

مقابله زیدیه با مطرفیه، نمایانگر تلاش این مذهب برای حفظ اصالت و صیانت از آموزه‌های خود در برابر انحرافات بود. این تقابل، بخشی از تاریخ پرفراز و نشیب اندیشه شیعی را به تصویر می‌کشد و نشان‌دهنده اهتمام علمای زیدی به حفظ و ترویج معارف دینی در طول اعصار است.

(ب) مقابله نظامی

علمای زیدی در ابتدا تلاش می‌کردند تا از طریق مناظره و گفتگو، مطرفیه را به بازنگری در عقاید خود وادار کنند. منصور بالله در آغاز امامت خود، با مطرفیه روابط حسنه‌ای داشت و حتی در دوره‌ای با آنها صلح نمود، اما با گذشت زمان، اختلافات سیاسی میان منصور بالله و مطرفیه پدید آمد.

اول: اختلافات سیاسی مطرفیه با منصور بالله

۱. اختلاف به نوع حکومت

منصور بالله معتقد بود که باید به‌طور متمرکز بر همه نواحی یمن به صورت یکپارچه حکومت کرد، اما مطرفیه خواهان استقلال بیشتر برای مناطق خود بودند.

۲. اختلاف به روش حکومتداری

مطرفیه به مساوات و برابری و عدالت اجتماعی در حکومت اعتقاد داشتند و خواستار تغییرات در ساختار اجتماعی و اقتصادی بودند، اما منصور بالله بیشتر به حفظ نظام موجود و تقویت جایگاه طبقات حاکم تأکید داشت و با هرگونه تغییرات اساسی در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی مخالف بود.

۳. اختلاف بر سر جانشینی

منصور بالله، پسرش عبدالله را به عنوان جانشین خود معرفی کرد، اما مطرفیه با این موضوع مخالف بودند (زید، ۱۹۹۷: ۱۷۳).

دوم: حکم تکفیر مطرفیه

پس از بالا گرفتن اختلافات و مخالفت‌ها، منصور بالله در کتاب‌های خود همچون «شرح الرسالة الناصحة» حکم به تکفیر و قتل مردان بالغ مطرفیه و اسارت زنان و کودکان آنها می‌دهد. او این حکم را بر اساس کتابی به نام «الهاشمة لأنف الضلال من مذاهب المطرفية الجهال» نوشته امام المتوکل احمد بن سلیمان می‌داند (منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱/ ۵۲؛ وجیه، ۱۴۲۰: ۱۱۵). بررسی آثار المتوکل و منصور بالله نشان‌دهنده تلاشی هدفمند جهت اثبات انحراف مطرفیه از مبانی کلامی زیدیه و ارائه استدلال‌هایی برای اثبات کفر و ارتداد آنها است، تا افکار عمومی را برای مقابله مسلحانه با این گروه همراه کند (۱۱). منصور بالله در

استدلال خود به تکفیر و مباح دانستن خون مطرفیه به چند دلیل اشاره می‌کند:

(۱) مطرفیه به کتاب و سنت پیامبر (ص) کفر ورزیده‌اند و بنابراین از دایره اسلام خارج شده‌اند؛

(۲) مطرفیه به اهل بیت پیامبر (ص) تمسک نمی‌کنند و در اجابت دعوت آنها تعلل می‌کنند و کافر هستند؛

(۳) مطرفیه به عصمت امامان معصوم قائل نیستند و معتقدند که می‌توانند مرتکب گناه و خطا شوند؛

(۴) مطرفیه معتقدند امام می‌تواند از هر نسلی غیر از نسل امام علی (ع) نیز باشد، مشروط بر آنکه از نظر علمی و تقوایی برترین افراد زمان خود باشند. این دیدگاه در تضاد با باور زیدیه بود که علوی و فاطمی بودن را شرط امامت می‌دانند؛

بنابراین مطرفیه که با مذهب زیدیه دشمنی کردند، مرتد و کافر هستند و استرقاق و قتل آنها جایز است (منصور بالله، بی تا: ۲/ ۲۰۴-۲۰۵؛ زید، ۱۹۷۷: ۱۸۰-۱۸۴).

پس از صدور حکم تکفیر، مکاتباتی بین او و این فرقه در نقاط مختلفی همچون قاعه، وقش، سناع و توعده انجام شد، اما این مکاتبات بی نتیجه ماند. منصور بالله در ادامه، با دارالکفر دانستن دارالهمجره‌های مطرفیه، حکم کفر پیروان مطرفیه را صادر کرد و به یاران خود اجازه داد که در صورت عدم ترک عقایدشان، آنان را پراکنده کرده، اموالشان را مباح و زنان و کودکانشان را به اسارت درآورند (منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱/ ۱۲، ۸۴، ۲۲۵).

منصور بالله در مواجهه با مطرفیه، ابتدا راهبرد گفتگو و مذاکره را برگزید و از آغاز درگیری پرهیز کرد. این مطرفیه بودند که با پیش قدم شدن در جنگ، مسیر خشونت را پیش گرفتند. حکم تکفیر و ارتداد مطرفیه، ناشی از شمشیر کشیدن آنان علیه امام زیدی بود. منصور بالله پس از این اقدام بود که اموال آنان را مباح و دستور به اسارتشان صادر کرد. در چهار سال پایانی عمر خود، منصور بالله با نگارش کتاب‌های متعددی، همچون: «الرسالة الهادیة» و «الدرّة الیتمیة» به تبیین موضع خود در توجیه تکفیر و جنگ با مطرفیه پرداخت. او همچنین به پاسخی برای منتقدان اسارت مطرفیه، به وقایع تاریخی مشابه، از جمله ارتداد و اسارت زنان و فرزندان مرتدان، استناد کرد و به تبیین احکام دارالحرب و دارالکفر (۱۲) پرداخت (زید، ۱۹۷۷: ۱۹۸).

سوم: آغاز درگیری مسلحانه

وجود علمای برجسته‌ای در میان مطرفیه که از نفوذ و احترام زیادی در بین مردم برخوردار بودند، مانع از اقدام منصور بالله نشد (ابن قاسم، ۱۳۸۸: ۴۳۲). او پس از صدور حکم به تکفیر مطرفیه، به منظور سرکوب این فرقه و تحکیم قدرت زیدیه، در سال ۵۹۴ ق، دستور حمله نظامی به کانون‌های فکری مطرفیه را صادر کرد:

الف) جنگ مسلحانه

منصوربائنه با اتکا به قدرت نظامی خویش، شهرها و قلمروهای تحت تسلط مطرفیه را یکی پس از دیگری فتح کرد و بسیاری از سران و پیروان این فرقه را به بند کشید و مجازات نمود (منصوربائنه، ۱۴۲۲: ۱۲/۱).

ب) تعقیب و گریز، محاصره و تبعید

تعداد فراوانی از مطرفیه که تاب مقابله نظامی با مخترعه را نداشتند، یا به فرار نهادند. منصوربائنه به قصد سرکوب مطرفیه در سرتاسر قلمرو به تعقیب آنان شتافت. او در سال ۶۰۵ ق به قاعه یورش برد و اجتماع مطرفیه را درهم شکسته، شمارگان بسیاری را از پای درآورد (منصوربائنه، ۱۴۲۲: ۱۲/۱) همچنین خانه‌ها و محل‌های اجتماع آنان را ویران ساخت و چوب آنها را به قاهره ظفار حمل کرد. مردمان آن سرزمین را به بلاد اُنس و خولان تبعید نمود (ابن قاسم، ۱۳۸۸: ۱/۴۰۰). جزئیات مربوط به کشتار و سرکوب ساکنان دارالهجره قاعه در دست نیست، اما منابع تاریخی روایت می‌کنند که پس از یورش سپاه منصوربائنه، گروه مطرفیه به مسور و وقش گریختند و از حاکم مسور تقاضای پناهندگی کردند (ابن قاسم، ۱۳۸۸: ۱/۳۹۰). ابن‌بریه از بزرگان مطرفیه و از جمله مخالفان سرسخت منصوربائنه بود که در الشرف البیاض سکونت داشت. منصوربائنه به دلیل خودداری او از اطاعت، فرمان تبعید و اخراج او و یارانش را صادر کرد و پس از فرار ابن‌بریه، مردم حجور و شرف به اطاعت منصوربائنه درآمدند و از عقاید فرقه مطرفیه دست کشیدند (زید، ۱۹۷۷: ۱۹۸).

ج) دستگیری و اسارت زنان و کودکان

منصوربائنه به مسور یورش برد و مردانشان را از دم تیغ گذراند. او سپس تعداد زیادی از زنان و کودکان را به اسارت گرفته و به صنعا روانه کرد. در آنجا، پس از برگزاری محاکمه، اسیران را به دار آویخت. این اقدامات منصوربائنه ضربه‌ای کوبنده به قدرت مطرفیه وارد کرد و آنان را به شدت سرکوب نمود. با وجود این، برخی از پیروان مطرفیه همچنان در کوه‌ها و پناهگاه‌های صعب‌العبور به مقاومت ادامه داده و علیه منصوربائنه توطئه‌چینی می‌کردند (منصوربائنه، ۱۴۲۲: ۱۲/۱).

د) تخریب اماکن مطرفیه

در سال ۶۱۱ ق، منصوربائنه به منازل، مساجد و مدارس مطرفیه در صنعا و سناع یورش برد و آنها را ویران ساخت (شهری، ۱۴۲۱: ۳۸). او با تسلط بر این اماکن، اموال آنها را غارت و بسیاری از ساکنان را به اسارت گرفته و در اردوگاهی نزدیک به البیاض در منطقه الشرف، زندانی کرد (ابن‌دیبع، ۱۴۰۹: ۳۴۸؛ حداد، ۱۹۸۶: ۷۱-۷۴؛ زید، ۱۹۷۷: ۱۹۱، ۱۹۸).

۴. تأثیرات مقابله با مطرفیه

اقدامات فرهنگی - اجتماعی و مبارزه سیاسی - نظامی مخترعه، فضای حاکم بر روابط و فعالیت‌های مطرفیه را تحت‌الشعاع قرار داد و پیامدهایی به دنبال داشت که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

الف. ناتوانی مطرفیه در مناظره و توسل به فرار

پس از رویارویی فرهنگی و سیاسی، مطرفیه به شدت رو به ضعف گذاشتند تا جایی که بزرگان این فرقه از هرگونه مناظره با منصور بالله، طفره می‌رفتند و به شهرهای دیگر پناه می‌بردند. یکی از این بزرگان، فضیلی، به محض اطلاع از ورود منصور بالله به قاعه، برای رهایی از مناظره، به مسور گریخت. علمای برجسته دیگر مطرفیه مانند حملانی و علی بن یحیی نیز به دلیل ترس از قدرت و نفوذ منصور بالله، از مناظره با امام زیدیه خودداری ورزیدند و از مردم مدع خواستند که برای دفاع از آنها، گروهی را به قاعه بفرستند (ربعی، ۱۴۱۳: ۸۹، ۹۳، ۹۵). به دلیل ناتوانی پیروان مطرفیه در دفاع از عقاید خود و امتناع آنان از مناظره با منصور بالله، اهالی دارالهجره قاعه تسلیم شده و از این مذهب روی برگرداندند. منصور بالله نیز قاضی شرف‌الدین ابراهیم بن احمد فهمی و جمعی از اشراف را مأمور نظارت بر این امر کرد و فقیه محمد بن احمد محلی را به تدریس و ترویج عقاید مخترعه در آن مکان گمارد و بدین‌سان قاعه تحت حاکمیت مذهب مخترعه درآمد (منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱۸ / ۱؛ شهاری، ۱۴۲۳: ۳۱۹).

ب. قیام مطرفیه علیه منصور بالله

پس از فشارهای سیاسی و اجتماعی علیه مطرفیه، در سال ۵۹۹ ق، قیامی به رهبری یحیی بن منصور بن مفضل از خاندان هادی علیه منصور بالله آغاز شد (ابن قاسم، ۱۳۸۸: ۱ / ۳۰۷ - ۳۰۸) اما یحیی یک سال بعد درگذشت (ربعی، ۱۴۱۳: ۱۰۹). در سال ۶۱۰ ق، برادر یحیی، محمد بن منصور، معروف به «المشرقی»، که از رهبران سرسخت مطرفیه بود، علیه منصور بالله قیام کرد. او به مدع و مسور رفت و با مردم قلعه‌های عزان و مَصْنَعَه که جزو املاک منصور بالله بودند، به جنگ پرداخت. بسیاری از قبیله حمیری به او پیوستند. منصور بالله، برادر خود را با سپاهی از حاشد و بکیل به مقابله محمد فرستاد، اما آنها موفقیتی به دست نیاوردند. محمد بن منصور به سمت بنی فلیحی در غرب مدع رفت، آن‌ها را قتل عام کرد، به اسارت گرفت و در دل مردم آن منطقه رعب و وحشت انداخت و سلاطین مسور با او صلح کردند. اما سرانجام منصور بالله توانست قیام محمد بن منصور را سرکوب کند (سید، ۱۴۰۸: ۲۶۸؛ سروری، ۱۴۲۵: ۶۳۰).

ج. درخواست کمک از خلیفه عباسی برای سرکوب مخترعه

در پی سرکوب قیام‌ها و تبعید و کشتار مطرفیه، یکی از رهبران آنها به نام ابن نساخ (عبدالعال، ۱۹۸۰: ۲۴۴)

به ملک ناصر ایوب بن سیف الاسلام طغتنکین، حاکم ایوبی یمن، و سلطان بشرین حاتم، برای مقابله با اقدامات مخترعه، پناه برد. اما ملک ناصر ایوب پس از ۱۳ سال حکومت در سال ۶۱۱ فوت کرد (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۵۴) و ابن نساخ در زمان حیات او موفقیتی در جلب حمایت وی به دست نیاورد (ربعی، ۱۴۱۳: ۹۶، ۹۳). ابن نساخ، از خلیفه عباسی، المستضیء بالله (حک. ۵۷۵-۶۲۲) شکایت کرد. نامه ابن نساخ به خلیفه عباسی با لحنی احترام‌آمیز و چاپلوسانه آغاز می‌شود (۱۳) و مقام خلیفه را به‌عنوان رهبر مسلمانان و وارث خلفای بنی‌عباس برجسته می‌کند (خزرجی، ۱۴۳۰: ۱۲۰۶/۳). ابن نساخ به دنبال حمایت مشروعیت‌بخش از سوی خلیفه عباسی، به‌عنوان رهبر مسلمانان، بود و امیدوار بود که خلیفه عباسی از نفوذ سیاسی و مذهبی خود برای توقف سرکوب مخترعه استفاده کند. او به دنبال کمک نظامی یا مالی از خلیفه عباسی نیز بود. سرانجام خلیفه عباسی در نامه‌ای به حاکم ایوبی در قاهره، خواستار اعزام لشکر به یمن شد. ملک عادل ابوبکرین ایوب، برادر صلاح‌الدین و پادشاه وقت ایوبیان، نوه خود ملک مسعود صلاح‌الدین یوسف ملقب به اقسس را راهی یمن کرد. اقسس که جوانی کم سن و سال بود، شجاعت، اقتدار و ستمگری را در کنار هم داشت (ذهبی، ۱۴۰۹: ۴۴/۶). ملک مسعود با سپاهی بزرگ، عازم یمن شد و در مسیر، مکه و مدینه را نیز تصرف کرد (ذهبی، ۱۴۰۹: ۴۵/۲۷۴). او پس از اخراج زیدیان از این دو شهر، راهی یمن شد و منصورالله را تعقیب کرد (عرشی، ۱۴۲۴: ۲۸۰). منصور بالله با تشخیص ناتوانی در مقابله با سپاه پرشمار ایوبی، به کوه‌های کوکبان عقب‌نشینی کرد و در دژی مستحکم پناه گرفت (زید، ۱۹۷۷: ۱۹۳).

د. گرویدن مطرفیه به مخترعه

با توجه به ناتوانی مطرفیه در دفاع از خود و عدم تمایل آنها به مناظره با امام زیدیه، مردم دارالهجره قاعه تسلیم منصورالله شدند و از مذهب مطرفیه خارج شدند. منصورالله، قاضی شرف‌الدین ابراهیم بن احمد فهمی و گروهی از اشراف را برای نظارت بر خروج آنها از مذهب مطرفیه فرستاد. سپس خود به دارالهجره قاعه رفت و فقیه محمدبن احمد محلی را برای تدریس در آنجا منصوب کرد (ابن قاسم، ۱۳۸۸: ۳۷). با این اقدام، دارالهجره قاعه تحت کنترل امام زیدیه درآمد و روند سرکوب مطرفیه آغاز شد (ربعی، ۱۴۱۳: ۱۲۷؛ سروری، ۱۴۲۵: ۶۳۰).

فعالیت‌های ضد مطرفی مخترعه، عالم برجسته مطرفیه، حسین بن شیب شهابی را به این فرقه رهنمون شد. پیوستن شهابی به مخترعه، شکاف بزرگی در مذهب مطرفیه ایجاد کرد و حدود پانصد تن از مریدان او را به‌سوی زیدیه مخترعه سوق داد (ابن‌ابی‌الرجال، ۱۴۲۱: ۱/۴۹۱ و ۲/۱۴۶؛ شهاری، ۱۴۲۱: ۱/۴۴۸).

نتایج پژوهش

بررسی ها نشان داد مخترعه و مطرفیه دو جریان فکری-سیاسی در مذهب زیدیه یمن بودند که در طول تاریخ با یکدیگر تقابل و کشمکش های مستمری داشتند. تقابل و مبارزه مخترعه با مطرفیه در یمن، نمایانگر پویایی و تحول فکری زیدیان یمن است. اقدامات قاطع و تلاش های مستمر، نشان دهنده تعهد عمیق آنان به اصول و آموزه های زیدیه بوده است. این پژوهش نشان داد که امامان زیدیه یمن، طی دو قرن با اتخاذ رویکردی فعال و پویا، در برابر انحرافات فکری ایستادگی کرده و در حفظ و ترویج مذهب زیدیه نقش تعیین کننده ای ایفا کردند.

یافته های کلیدی پژوهش عبارتند از:

۱. مخترعه در تقابل فرهنگی و اجتماعی با مطرفیه از روش های زیر بهره می برد: مناظرات علمی، تألیف کتاب و ردیه نویسی، تأسیس مدارس و مراکز آموزشی، تدریس، تبلیغ و سخنرانی در مجالس علمی و محافل عمومی، تعلیم و تربیت شاگردان متعهد، بهره مندی از علمای زیدیه ایران و استفاده از دانش و تجربیات آنان برای تقویت بنیان های فکری و علمی، انزوای مطرفیه و محدود کردن نفوذ آن ها در جامعه یمن.

۲. مخترعه در مبارزه سیاسی و نظامی با مطرفیه از اقدامات زیر را به کار بست: تشکیل حکومت به منظور بسیج نیرو و اعمال قدرت سیاسی، وضع قوانین سخت گیرانه و مقررات محدودکننده برای اعمال فشار بر مطرفیه و محدود کردن فعالیت های آن ها، تحریم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مطرفیه برای به انزوا کشاندن و تضعیف آن ها، رویارویی نظامی مستقیم با مطرفیه برای کسب پیروزی قاطع و حاکمیت مطلق، تعقیب و گریز و دستگیری رهبران و هواداران مطرفیه برای از بین بردن ساختار تشکیلاتی آن ها، محاصره مناطق تحت کنترل مطرفیه و تبعید اجباری آن ها به مناطق دیگر، دستگیری و به اسارت گرفتن زنان و کودکان مطرفیه به عنوان ابزار فشار و ارعاب، ویران کردن اماکن مذهبی، فرهنگی و آموزشی مطرفیه برای ضربه زدن به هویت و انسجام آن ها؛

پی نوشت

- ۱- نام کامل او: تاج الدین زید بن الحسن بن محمد فخرالدین أبو الحسن البیهقی البروقی است (شهری، ۱۴۲۱: ۱/ ۱۰۳). بروقی از توابع بیهق (سبزوار) خراسان است (شهری، ۱۴۲۱: ۱/ ۴۴۶).
- ۲- نام کامل او: ابوسعید محسن بن محمد بن کرامه جشمی بیهقی بروقی، معروف به حاکم چشمی است (سبحانی، ۱۴۳۴: ۲/ ۲۲۸).
- ۳- نام کامل او: جعفر بن أحمد بن ابی یحیی عبدالسلام ابن إسحاق، شمس الدین، التمیمی البهلولی الیمانی معروف به

قاضی جعفر مسوری است (سبحانی، ۱۴۲۴: ۲/۲۸۳).

۴ - قاضی جعفر در سال ۵۵۲ ق در ری از احمد بن ابی‌الحسن کنی اجازه‌ی روایت گرفت و به فراگیری کتب امامان زیدیه از جمله «الزیادات المؤید بالله» نزد او پرداخت (شهری، ۱۴۲۱: ۱/۲۷۴) و در مکه از شمس‌الدین علی بن عیسی مشهور به ابن وهّاس (متوفای ۵۵۶ ق) کتاب «جلاء الابصار» و شماری از آثار چشمی را سماع کرده و از او اجازه‌ی روایت آثار زیدیه را گرفته است (شهری، ۱۴۲۱: ۱/۳۷۵؛ ۲/۷۷۴).

۵ - تعیین دقیق مسیرهای طی شده توسط قاضی جعفر در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. با این وجود، با استناد به اسامی اساتید ایشان، می‌توان فرضیه‌هایی را در خصوص مقاصد سفرهای ایشان مطرح نمود. بر این اساس، احتمال سفر ایشان به مکه، کوفه، ری و احتمالاً دیلم قوت می‌گیرد.

۶ - نسب کامل او: عبدالله بن حمزه بن سلیمان بن حمزه بن علی بن حمزه بن النفس الزکیة الحسن بن عبدالرحمن بن یحیی بن عبدالله بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی‌طالب (ع) است (ابن ابی‌الرجال، ۱۴۲۵: ۲/۱۰۴).

۷ - بعد از درگذشت المتوکل، زمام امور زیدیه به دست پسرش یحیی افتاد. او که وارث نهضت پدر خویش بود، منصب محتسبی را بر عهده گرفت. لکن برخلاف انتظار، اکثریت اشراف و قبایل یمن از پذیرش وی به‌عنوان امام امتناع ورزیدند و تنها گروهی اندک از خولان شام پیرو او شدند (زید، ۱۹۷۷: ۱۶۰).

۸ - یکی از اختلافات میان منصور بالله و فرقه مطرفیه، مخالفت با اتحاد منصور بالله با حاکمان آل حاتم بود. مطرفیه معتقد بودند که این اتحاد با اصول زیدیه مغایرت دارد، می‌گفتند سلاطین آل حاتم حاکمان غیرمشروع هستند و به وعده‌های خود عمل نخواهند کرد (زید، ۱۹۷۷: ۱۶۰).

۹ - شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد رابطه منصور بالله با مطرفیه در آغاز دعوت او و برای مدت قابل توجهی پس از تصدی امامت، حسنه بوده است. به احتمال زیاد آنها خواهان وجود مرجعی با مشروعیت دینی و توانایی عملی برای بسیج سپاه برای مقاومت در برابر ایوبیان بودند. برخی از مناطق تحت نفوذ مطرفیه، مانند شبام و صنعاء، شانزده سال از منصور بالله اطاعت کرده‌اند (زید، ۱۹۷۷: ۱۶۰).

۱۰ - ظفار بر فراز یک کوه بلند در شمال شرق شهر ریده قرار دارد و تقریباً ۳۰ کیلومتر از آنجا فاصله دارد. از جنوب غربی به وادی ذی بین، از جنوب به وادی جبار، از جنوب شرقی به شوابه، و از شمال غربی به وادی ورور مشرف است (درسی، ۱۴۴۱: ۸).

۱۱ - منصور بالله در کتاب خود «الرسالة الیهادیة بالأدلة البادیة فی تبیین أحكام أهل الرده» می‌نویسد: «هنگامی که فرقه‌ی ضالّه و منحرف مطرفیه که از دین حق گمراه شده و فریب خورده بودند، سر برآوردند و با انکار دین خود، به دنبال تطهیر کفر با آب دروغ بودند، ما آنان را به خداوند بزرگ واگذار کردیم و خداوند به نفع ما حکم خود را جاری کرد. ما نیز بر طبق حکم الهی با آنان همانند کفار رفتار نمودیم» (منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱/۸۴).

۱۲ - المتوکل می‌نویسد: «دارالکفر، که به آن سرزمین جنگ نیز گفته می‌شود، دارای احکام و قوانین خاصی در فقه اسلام است. این احکام شامل موارد زیر می‌شود: حکم کفر برای ساکنان، حرمت ازدواج، حکم ذبح، نجاست رطوبت‌ها، قطع ارث‌بری، منع دفن در قبرستان‌های اسلامی، حلال بودن خون، وجوب جهاد، حلال بودن غنیمت، حرمت سکونت»

(منصور بالله، ۱۴۲۲: ۱ / ۸۳).

۱۳ - حسن بن محمد الأنسی الحمیری معروف به ابن نساخ، آغاز نامه را چنین نوشت: «السلام علیک أیتها المعالم المقدسه بالأكیاس المطهرة من الأدناس... سلام بر توای معالم مقدس که از هر پلیدی پاکیزه‌ای، ای خلیفه عباسی، تو با بهترین مردم برگزیده شده‌ای و بهترین خلفای بنی عباس هستی. معرفت و نشر اسلام توسط تو انجام می‌شود و با قدرت و عظمت تو که مانند گردش افلاک است، همراه است» (خزرجی، ۱۴۳۰: ۳ / ۱۲۰۶).

منابع و مطالعات

- ابن ابی‌الرجال، احمد بن صالح (۱۴۲۵). *مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزیدیه*، صعه، عبدالرقيب مطهر محمد حجر.
- ابن بدرالدین، حسین (۱۴۲۲). *ینابیع النصیحه فی العقائد الصحیحه*، تحقیق مرتضی بن زید محطوری، صنعاء، مکتبه بدر.
- ابن دبیع، أبی‌الضیا عبدالرحمن بن علی الشیبانی الزیددی (۱۴۰۹). *قره‌العیون فی اخبار الیمن المیمون*، تحقیق محمد ال‌کوع، قاهره، السلفیه.
- ابن فند، محمد بن علی (۱۴۲۳). *مآثر الابرار فی تفصیل مجملات الاخبار*، تحقیق عبدالسلام الوجیه و خالد المتوکل، عمان، مؤسسه‌الامام زید بن علی.
- ابن قاسم، یحیی بن حسین (۱۳۸۸). *غایه‌الامانی فی اخبار القطر الیمانی*، تحقیق سعید عبدالفتاح عاشور و محمد مصطفی زباده، قاهره، بی‌نا.
- اکوع، اسماعیل بن علی (۱۴۱۷). *هجر العلم و معاقله فی الیمن*، دمشق، دارالفکر.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۸۱). *سلسله‌های اسلامی جدید*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- تقفی، سلیمان بن یحیی (۲۰۰۲). *سیره الامام متوکل علی‌الله احمد بن سلیمان*، تحقیق عبدالغنی محمد عبدالعاطی، بی‌جا، عین الدراسات و بحوث الانسانیه.
- حداد، محمد یحیی (۱۹۸۶). *التاریخ العام للیمن*، صنعاء، منشورات المدینة.
- خزرجی، علی بن حسن (۱۴۳۰). *العقد الفآخر الحسن فی طبقات اکابر أهل الیمن*، صنعاء، مکتبه الجیل جدید.
- درسی، ابراهیم بن یحیی (۱۴۴۱). *ظفار و حصونها و بعض ما فیها من الآثار*، صنعاء، مرکز الإمام المنصور بالله عبدالله بن حمزه.
- ربعی، مفرح بن احمد (۱۴۱۳). *سیره الأمیرین الجلیلین الشریفین الفاضلین*، بیروت، دارالمنتخب العربی.
- زبارة، محمد بن یحیی (۱۳۷۲). *تاریخ الائمة الزیدیه فی الیمن حتی العصر الحدیث*، تعز، بی‌نا.
- زید، علی محمد (۱۹۹۷). *تیارات معتزله الیمن فی القرن السادس الهجری*، صنعاء، مرکز الفرنسی للدراسات الیمینیه.
- سبحانی، جعفر (۱۴۲۴). *معجم طبقات المتکلمین*، قم، مؤسسه الإمام الصادق.
- سروری، محمد عبده (۱۴۲۵). *الحیة السیاسیه و مظاهر الحضارة فی الیمن فی عهد الدویلات المستقلة من سنة ۴۲۹ هـ إلى ۶۲۶ هـ*، صنعاء، وزارة الثقافة و السیاحة.

- سناعی، شمس‌الدین (۱۴۲۲). تیسیر المطالب فی أمالی أبي طالب، صنعاء، مؤسسه الإمام زیدین علی الثقافیة.
- سید، ایمن فواد (۱۴۰۸). تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن حتی نہایت القرن السادس الهجری، بیروت، دارالمصر اللبانیة.
- شامی، احمدبن محمد (۱۴۲۶). تاریخ الیمن الفکری فی العصر العباسی، بیروت، منشورات العصر الحدیث.
- شرفی، احمدبن محمد (۱۴۱۱). شرح الأساس الکبیر، تحقیق احمد عارف، صنعاء، دارالحکمة الیمانیة.
- شہاری، ابراہیم بن قاسم بن مویدباللہ (۱۴۲۱). طبقات الزیدیہ الکبری، تحقیق عبدالسلام بن عباس وجیہ، صنعاء، مؤسسه الامام زیدین علی الثقافیة.
- شہاری، علی بن عبداللہ (۱۴۲۳). بلوغ الأرب و کنوز الذهب فی معرفۃ المذہب، اردن، مؤسسه الإمام زیدین علی الثقافیة.
- عبدالعال، محمد (۱۹۸۰). الا بیویون فی الیمن، اسکندریہ، الہیئۃ المصریة العامۃ للکتاب.
- عرشی، حسین بن احمد (۱۴۲۴). بلوغ المرام فی شرح مسک الختام، تحقیق انستاس ماری کرملی، صعده، مرکز أهل البيت للدراسات الإسلامیة.
- مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۵). مکتبها و فرقہهای اسلامی در سدههای میانه، مترجم جواد قاسمی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- المتوکل علی اللہ، احمدبن سلیمان (۱۴۲۴). حقائق المعرفۃ فی علم الکلام، صنعاء، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.
- المتوکل علی اللہ، احمدبن سلیمان (۲۰۰۲). الحکمۃ الدریۃ و الدلالۃ النوریۃ، الصراع الفکری فی الیمن بین الزیدیہ و المطرفیہ، قاہرہ، عین للدراسات و البحوث الانسانیہ و الاجتماعیہ.
- مُحَلّی، حُمیدبن احمد (۱۴۲۲). محاسن الأزهار فی مناقب إمام الأبرار، تحقیق محمدباقر محمودی، قم، مجمع إحيای فرهنگ اسلامی.
- منصورباللہ، عبداللہ بن حمزہ (۱۴۲۲). مجموع رسائل الإمام المنصورباللہ عبداللہ بن حمزہ، تحقیق عبدالسلام بن عباس وجیہ، صنعاء، مؤسسه الإمام زیدین علی الثقافیة.
- منصورباللہ، عبداللہ بن حمزہ (۱۴۲۳). شرح الرسالۃ الناصحۃ بالادلۃ الواضحہ، صعده، مرکز أهل البيت للدراسات الإسلامیة.
- منصورباللہ، عبداللہ بن حمزہ (بی تا). الدرۃ البتیمة فی تبیین أحكام السبی والغنیمۃ، صنعاء، مکتبۃ الإمام زیدین علی.
- موید، یحیی بن حمزہ (۱۴۲۴). الانتصار علی علماء الأمصار فی تقریر المختار من مذاهب الأئمۃ و أقاویل علماء الأئمۃ، صنعاء، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.
- وجیہ، عبدالسلام (۱۴۲۰). اعلام المؤلفین الزیدیۃ، عمان، مؤسسه الامام زیدین علی.